

ГРУШКЕВИЧ Т. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового,
земельного та господарського права
(Хмельницький університет
управління та права)

УДК 349.6

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

Стаття присвячена дослідженню нормативного регулювання та юридичної сутності суб'єктивного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Зокрема, на підставі проведеного аналізу, з'ясовується місце та роль даного права в системі екологічних прав громадян, визначається його зміст, виділяються ознаки.

Ключові слова: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічна безпека, екологічні права.

Статья посвящена исследованию нормативного регулирования и юридической сущности субъективного права на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду. В частности, на основании проведенного анализа выясняется место и роль данного права в системе экологических прав граждан, определяется его содержание, выделяются признаки.

Ключевые слова: право на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду, экологическая безопасность, экологические права.

The article deals with the researching of the regulation and legal entity of the subjective right to safe and healthy environment. On the basis of the analysis, it turns out the place and role of this right in the system of environmental human rights, determined by its content and features stand out.

Key words: right to a safe and healthy environment, environmental security, environmental rights.

Вступ. Проблеми безпеки сьогодні особливо актуалізуються у зв'язку з тим, що екологічна загроза для людини, її здоров'я і життя як антитеза екологічної безпеки тісно пов'язується з реалізацією природних прав людини і громадянина та юридичних прав громадян на безпеку і життя. Це, в свою чергу, передбачає поглиблене дослідження проблем, пов'язаних зі становленням та розвитком суб'єктивного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля (право на екологічну безпеку) з погляду механізмів національного і міжнародного права, зокрема правового регулювання Європейського Союзу, які проголошують два основних принципи – верховенства права та пріоритету прав людини і громадянина. Дане право справедливо відносять до найважливіших з прав людини і громадянина, адже воно забезпечує саме існування людини як соціально-біологічної істоти.

До інституту екологічної безпеки та відповідного суб'єктивного права в наукових працях зверталися В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, Ю. Л. Власенко, А. П. Гетьман, С. Г. Грицкевич, Н. Р. Кобецька, М. В. Краснова, С. М. Кравченко, В. К. Попов, М. О. Фролов, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та інші.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз суб'єктивного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, з'ясування його юридичної сутності, змісту та ознак.

Результати дослідження. Ми поділяємо думку Ю. С. Шемшученка про те, що концепцію права людини і громадянина на безпечне навколишнє середовище більш ґрунтовно відображено у сучасному національному законодавстві України, ніж у міжнародному праві. Українському законодавцю в цьому розумінні практично немає що імплементувати із Загальної декларації прав людини або Європейської конвенції з прав людини. Тому в літературі і висловлюються пропозиції про доповнення Європейської конвенції з прав людини факультативним протоколом про право людини на безпечне (здорове) навколишнє середовище, а також необхідність безпосереднього закріплення цього права і інших екологічних прав в документах загальносвітового значення [1, с. 125].

В цілому, формування екологічних прав почалося з визнання саме цього права, яке в еколого-правовій літературі прийнято розглядати як ядро всієї системи екологічних прав, на реалізацію і захист якого спрямовані інші екологічні права громадян. Воно закріплене в ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», відповідно до пункту «а» якої кожний громадянин України має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище [2], та у низці інших нормативно-правових актів. Крім того, основне фундаментальне екологічне право, згідно з положеннями цивільного законодавства, належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, і на законодавчому рівні закріплено в ст. 293 Цивільного кодексу України як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [3].

Виявлення змісту й механізмів реалізації та захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля важливо також з позицій реально існуючих ризиків для життя і здоров'я людини, обумовлених, з одного боку, наявними природними явищами і стихіями (повеннями, землетрусами, зсувами тощо) та прискореним розвитком виробничих сил, які, підсилюючи соціально-економічну безпеку суспільства і держави, водночас характеризуються негативними екологічними впливами, зокрема зниженням якості довкілля та підвищенням загрози для життя і здоров'я людини [4, с. 95].

В літературі, присвяченій розгляду змісту даного права, акцентується увага на наявності багатьох дискусійних питань, зокрема з приводу визначення суб'єкта зазначеного права. На національному рівні суб'єктами права на безпечне для життя і здоров'я довкілля є громадяни України та іноземні громадяни, що перебувають на території України, а також біженці та особи без громадянства. На міжнародному рівні, на думку В. А. Карташкіна, зазначене право є колективним. Воно належить колективу людей, що утворюють народ або націю, і не може бути реалізоване виключно окремою особою [5, с. 126]. Хоча даний підхід є дискусійним, принаймні в тому аспекті, чому не можна вважати, що колективний характер даного права передбачає факт наявності його у кожній людині.

Залишається актуальним також питання відносно різноманітного тлумачення змісту права, яке розглядається. Адже в літературі фігурують крім права на безпечне для життя і здоров'я довкілля і інші формулювання: «право на здорове та сприятливе навколишнє середовище», «право на життя у сприятливих природних умовах», «право на сприятливий стан навколишнього природного середовища», «право на безпечне та здорове навколишнє середовище» тощо.

Доцільно з'ясувати, що мається на увазі під категорією «сприятливе навколишнє середовище». Етимологічну основу терміна «сприятливий» складає слово «сприяти», яке у словнику Б. Грінченка визначається як «погоджати, ставитись доброзичливо, сприяти, допомагати» [6, с. 190]. Очевидно, що досить влучним є в російській мові тотожний термін «благоприятный», коренева основа якого пов'язується з терміном «благо». Дійсно, навколишнє природне середовище є природним благом для людини і суспільства в цілому, інших живих організмів, як умова, місце і джерело існування та життєдіяльності. Однак, на даний момент це благо важко охарактеризувати як таке, що сприяє здоров'ю та життю людини, відсутні і

мірила даної категорії. Тому поняття «сприятливе навколишнє середовище» має оціночний характер і його зміст залежить здебільшого від суб'єктивних поглядів інтерпретатора. Певні природні умови залежно від стану здоров'я, віку, психічного і психологічного стану, генетичних особливостей можуть визнаватися для одних осіб сприятливими і, водночас, окремими людьми сприйматися як несприятливі з цих же причин.

За таких умов законодавче забезпечення сприятливого навколишнього природного середовища у сучасний період стає неможливим і не доцільним, оскільки бракує чітких критеріїв його визначення. Із цих позицій сприятливість довкілля варто розглядати як одну із змістовних ознак права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Певний інтерес для нашого дослідження становить і наукова доктрина «право на здорове навколишнє середовище». Однак таке формулювання назви права викликає ряд логічних запитань до термінології та теоретичного обґрунтування його змісту.

На думку прибічників цієї доктрини, здорове навколишнє середовище – це природні умови, які є незабрудненими і дозволяють споживання безпечних для здоров'я природних благ. Отже, здорове навколишнє середовище пов'язується з відносно чистими природними умовами і безпечністю використання (споживання) благ природи. Тобто, йдеться про прямий зв'язок такого середовища з безпекою його використання для здоров'я людини. Отже, безпека виступає обов'язковою умовою такого природного стану за логікою «безпечне середовище – здорове середовище» [7, с. 208].

Якщо ж наявні елементи небезпеки, то середовище перестає бути здоровим, а навпаки, є забрудненим, тобто насиченим різними елементами, небезпечними для здоров'я і життя людини. Стале здорове навколишнє середовище є свідченням його безпечності, а відтак, є важливою ознакою останнього, і тому виділення його в самостійну правову категорію недоцільне.

До того ж законодавче визначення поняття «здоров'я», яке міститься в ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я (стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів) вказує, що його носіями можуть бути біологічні істоти, зокрема людина [8]. І досить сумнівним є застосування даного терміну при характеристиці навколишнього природного середовища.

Отже, можна зробити висновок, що практично всі терміни, які вживаються в літературі, пов'язані з поняттям «право на безпечне навколишнє природне середовище». Логічною була б спроба нормативно-правової уніфікації зазначених понять. На нашу думку, найдоцільніше ввести в нормативну базу лаконічну і оптимальну назву цього права, якою оперує більшість науковців – «право громадян на екологічну безпеку». Професор В. І. Андрейцев з цього приводу зазначає: «Звичайно, можна і потрібно дискутувати щодо тотожності цих категорій, однак одне очевидно, що запропонований підхід більш точно відтворює потребу людей і громадян в екологічній безпеці як складовій національної і глобальної безпеки, що охоплює будь-яке середовище перебування людини незалежно від джерел походження небезпеки для здоров'я та життя, а отже, вписується в механізм державно-правового забезпечення національної безпеки України. Це дозволяє чітко і однозначно окреслити межі нормативно-правового регулювання відповідних відносин, у межах яких і реалізується докорінна правова можливість людини і громадянина» [7, с. 202]

На відміну від національного законодавства, законодавство держав-членів Європейського Союзу терміну «екологічні права» не містить. Закріплене прямо чи посередньо в конституціях і законодавчих актах ряду країн основне (фундаментальне) екологічне право окремо не виділяється [9, с. 54]. Так, основне екологічне право закріплено в конституціях Португальської Республіки як «право на здорове навколишнє середовище» (ст. 66); Королівства Іспанія як «право на навколишнє середовище, що сприяє розвитку особистості» (ст. 45); Королівства Бельгія як «право на здорове навколишнє середовище» (ст. 23); Фінляндської Республіки як «право на здорове навколишнє середовище» (параграф 20); Республіки Болгарія як «право на здорове і сприятливе навколишнє середовище» (ст. 55); Королівства Норвегія як «право на навколишнє середовище, що зберігає здоров'я» (параграф 110 в) [10].

Посереднє закріплення основного фундаментального права, через екологічні обов'язки держави, визнається вченими у конституціях Грецької Республіки, Італійської Республіки, Чеської Республіки, Федеративної Республіки Німеччини. Зокрема, відповідно до положень ст. 20-а Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини держава, усвідомлюючи свою відповідальність перед майбутніми поколіннями, охороняє навколишнє середовище як основу життя на землі в рамках конституційного устрою і відповідно з законом і правом за допомогою виконавчої влади і правосуддя [11, с. 52].

На підставі вищевикладеного, можна дійти висновку, що визнання та закріплення на конституційному рівні в Україні та ряді держав-членів Європейського Союзу основного екологічного права свідчить про його велике значення в системі конституційних прав людини і громадянина, однак відсутність законодавчого визначення його поняття та змісту ускладнює механізм реалізації та захисту даного права.

Немає єдності й в науковій літературі стосовно питання про те, що конкретно розуміють під даним суб'єктивним правом громадян. Так, Н. Р. Кобецька, наприклад, пропонує наступну дефініцію: «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – це закріплена Конституцією України і забезпечена державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоди здоров'ю, користуватись для задоволення своїх життєво необхідних фізичних і духовних потреб безпечними природними благами, вимагати від держави, а також інших фізичних і юридичних осіб здійснення вимог екологічної безпеки, а у випадку їх порушення звертатися за захистом порушеного права до компетентних органів» [12, с. 10].

Г. В. Анісімова пропонує схоже визначення: «Право людини і громадянина на безпечне навколишнє середовище являє собою юридичну можливість проживати в навколишньому природному середовищі, яке б не заподіявало шкоди його здоров'ю і життю, а в разі порушення цього права – вимагати його захисту у встановленому законодавством порядку» [13, с. 73].

Найповніше визначення, яке увібрало всі змістовні характеристики та сутнісні ознаки правового явища, що розглядається, на наш погляд, надано професором Андрейцевим: суб'єктивне право громадян на екологічну безпеку – юридично забезпечена можливість людини і громадянина здійснювати свою життєдіяльність у безпечному для життя і здоров'я навколишньому природному середовищі (довкіллі) та вимагати у встановленому законодавством порядку від інших осіб та держави додержання норм, правил і нормативів екологічної безпеки, відновлення своїх прав та захисту від правопорушень, включаючи право вимагати припинення екологічно небезпечної діяльності [7, с. 215].

З'ясування змісту права, що розглядається, є неможливим без дослідження ознак безпечного навколишнього середовища, до яких відносять:

а) стабільність – сукупність природних умов і антропогенно-природних факторів, які виключають настання будь-яких психологічних, психічних, фізіологічних, генетичних та інших афектів для здоров'я людини протягом її життя;

б) якість – природні умови, в яких наявні хімічні, фізичні, біологічні та інші елементи і суміші, що не порушують балансу, взаємозв'язку людини і довкілля, не знижують природні можливості середовища до самовідновлення і які не перевищують встановлених законодавством нормативів екологічної безпеки;

в) сприятливість – стан природного довкілля та місць перебування людини, який позитивно впливає на здоров'я людини та біологічні процеси розвитку і функціонування живих організмів [13, с. 36].

Юридичними критеріями такого середовища є нормативи екологічної безпеки, що містять показники:

– гранично-допустимої концентрації забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі;

– гранично-допустимих рівнів акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;

– гранично-допустимого вмісту шкідливих речовин у продуктах харчування [14, с. 36].

Порушення таких нормативів є юридичними фактами, що засвідчують вчинення правопорушення і одночасно порушення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

У одному з коментарів до Конституції України зазначається, що безпечним для життя і здоров'я людей довкіллям є такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки і виникненню небезпеки для життєдіяльності населення. Критерії безпечного стану довкілля автори Коментаря визначають екологічними стандартами і нормативами та технічними, санітарно-гігієнічними, будівельними й іншими нормами та правилами, що містять вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища [15, с. 127]. Проте ще в кінці 80-х років Ю. С. Шемшученко загострював увагу на обмеженості та однорідності існуючої системи закріплених у праві нормативів якості навколишнього середовища та на тенденціях до розвитку зазначеної системи [16, с. 19].

І сьогодні викликають зацікавленість запропоновані вченими різних країн пропозиції створення індикаторів якості навколишнього середовища комплексного характеру. Зокрема Л. Мілбрайт підкреслює необхідність поєднання суб'єктивних і об'єктивних оцінок під час побудови комплексних показників якості. Він пропонує систему з 28 узагальнених показників «якості навколишнього середовища», які, в свою чергу, визначаються через індикатори нижчого рівня. Ця система складається зі 130 параметрів і поділяється на чотири основні блоки: 1) фізичне середовище (клімат, чистота води, повітря, різноманітність біологічних видів тощо); 2) штучне середовище (шляхи, будинки, міра озеленення тощо); 3) середовище, пов'язане з повсякденною людською активністю (школи, робочі приміщення, крамниці; сюди саме входять показники кількості і якості інформації, свободи обміну думками та ідеями; 4) суспільне оточення (послуги, безпека, уряд тощо). Коло питань, які охоплює згадана система показників, надзвичайно широке. Практично важко провести межу між категоріями «якості навколишнього середовища» та «якості життя», і мабуть, саме тому Л. Мілбрайт у своїй праці уникає чіткого розмежування цих понять [17, с. 73].

Чехословацькими (на той час) авторами (І. Ржегоржем та С. Благоушенком) були запропоновані критерії для оцінки якості довкілля у вигляді спеціального комплексного індексу. Він обраховувався за сумою показників якості повітря, води, ґрунту, зелених насаджень та за рівнем шуму. Радянськими вченими та юристами пропонувався сукупний індекс якості довкілля, що відображає його стан у трьох площинах: біологічній, економічній, та соціально-культурній [17, с. 67-68].

Привертає увагу, у зв'язку із цим тлумаченням, поняття «навколишнє середовище» в американській правовій та спеціальній літературі. Науковці стверджують, що до навколишнього середовища відносяться не лише природне оточення, воно включає і сферу що оточує кожну окрему людину, здоров'я, соціальні та інші, створені людиною умови, що впливають на неї та на середовище, в якому вона проживає. Право навколишнього середовища націлене на людей з точки зору їх зовнішнього оточення, як природного так і штучного [18, с. 53].

Але вітчизняною наукою застосування даного бачення досі не сприймається схвально. Так, В. В. Петров до ряду об'єктів, що охороняються екологічним законодавством Російської Федерації, відносить навколишнє природне середовище, природні об'єкти, природні ресурси, природні комплекси. І лише на завершення переліку вказує людину як складову частину природи. Проте, кінцева мета охорони навколишнього природного середовища – збереження людини як біологічної та соціальної істоти. Поступовий перехід від охорони навколишнього природного середовища до охорони навколишнього середовища робить людину безпосереднім об'єктом охорони. На відміну від природних об'єктів предметом охорони тут виступає не сама людина, а її екологічні права та інтереси. Під навколишнім середовищем в даному випадку розуміють соціальне, побутове, що регламентоване нормами санітарного законодавства [19, с. 135]. Тому, на нашу думку, помилково буде вважати, що не мають відношення до екологічної сфери порушення санітарного режиму підприємств громадського харчування, лікарень, забруднення повітря виробничих приміщень. Це стосується середо-

вища проживання людини, але не навколишнього природного середовища. Адже проблема полягає в тому, що людина дихає протягом доби не лише атмосферним повітрям, але й повітрям жилих та виробничих приміщень, і вміст шкідливих речовин, що міститься у них, в кінцевому результаті підсумовується [20, с. 66].

До того ж під доквіллям за Цивільним кодексом України (ст. 293), розуміється не лише природа, а й усе те, що оточує особу на роботі, вдома та поза ними, все те, що має створювати для неї безпечні, сприятливі умови проживання, праці, навчання, побуту тощо, тобто, забезпечити їй гідне людини життя. Широке тлумачення правового явища, що розглядається, отримало законодавче підґрунтя.

Важливою складовою безпечного доквілля є якість продукції, яка оточує людину і яку вона використовує. У цьому зв'язку слід звернути увагу на норми законодавчих актів, які гарантують безпеку харчової та нехарчової продукції: Закон України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 02.12.2010 р. (ст. 6; ч. 4 ст. 7; п. 1, 4-7 ч. 1 ст. 8; п. 1, 2, 5, 6 ч. 1 ст. 9; ст. 10, 13, 14) [21]; Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів» від 23.12.1997 р. (абз. 7 ч. 1 ст. 1; ст. 16; п. 1-3 ч. 1 ст. 19; ч. 3, 4, 6 ст. 20; ст. 21, 38, 39) [22]; Закон України «Про дитяче харчування» від 14.09.2006 р. (п. 3 ч. 1 ст. 3; абз. 7 ч. 1 ст. 5; ст. 11) [23] тощо.

Право на безпечне для життя і здоров'я доквілля безпосередньо пов'язане з конституційним правом на життя, яке закріплене ст. 27 Конституції України. Деякі дослідники тлумачать право людини на життя як її право на відповідні умови життя, куди входить і безпечна якість навколишнього середовища. Право на життя, безумовно, пов'язане з якістю навколишнього середовища, у якому проживає людина, тому дотримання екологічних вимог відіграє в здійсненні даного права істотну роль. Але право на життя – більш широке поняття, оскільки забезпечується й іншими економічними і соціальними правами. А право громадян на екологічну безпеку логічно впливає з цього права і виступає одним зі складових його компонентів, а також формою його забезпечення.

Право на екологічну безпеку перебуває також у безпосередньому зв'язку з правом на охорону здоров'я. Незадовільна екологічна ситуація, ускладнена наслідками Чорнобильської катастрофи, а також перспективні оцінки екологічних наслідків збройних протистоянь на сході країни визнаються державою одним з істотних факторів, що впливають на стан здоров'я населення. У літературі зазначене право якийсь час розглядалося як складова й істотна частина права на охорону здоров'я [24, с. 22]. На сучасному етапі право на екологічну безпеку вважається самостійним правом, що відображає відособлений вид суспільних відносин. Його закріплення відобразило орієнтацію всієї екологічної політики України на охорону життя і здоров'я людини як головної соціальної мети цієї політики.

Висновки. З урахуванням викладеного можна констатувати, що право на екологічну безпеку є інтегрованою категорією, яка базується на загальнолюдському природному праві на безпеку, що знайшло своє юридичне оформлення на конституційному рівні і деталізовано у чинному законодавстві, та якій притаманні деякі особливості.

Передусім, цей різновид екологічних прав тісно пов'язаний з правом громадян на життя і здоров'я, що характеризує його чітку гуманістичну спрямованість та обумовлює особливу законодавчу гарантованість.

По-друге, це право має переважно немайновий характер, хоча це не виключає останнього у разі заподіяння шкоди і передбачає пріоритет охорони і захисту благ людини як біологічного і соціального організму, безпечних соціально-природних умов життя і здоров'я.

По-третє, це право має суб'єктивний характер, є невід'ємним елементом еколого-соціального добробуту людей, відображаючи спосіб та характер життя населення в конкретній екологічній обстановці під впливом існуючих екологічних загроз, соціально-економічного розвитку держави, реалізації її зовнішньої та внутрішньої екологічної політики.

По-четверте, право на екологічну безпеку тісно пов'язане з низкою інших екологічних прав, зокрема:

– на відшкодування екологічної шкоди;

– на використання корисних властивостей природи для задоволення життєво необхідних фізіологічних та духовних потреб;

– охорону життя і здоров'я від небезпечних природних умов та природно-антропогенних факторів, які впливають зі змісту норм чинного екологічного законодавства та ін.

Це право активно корелює з юридичними можливостями особи, що їх визначено як екологічні права громадян ст. 9 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища», яке виконує роль місця, джерела й умови їхнього біологічного життя і розвитку.

Отже, наявні всі підстави для висновку, що право на екологічну безпеку має абсолютний характер, реалізується у правовідносинах у сфері екологічної безпеки; всі повноваження щодо його реалізації, включаючи й форми права захисту, належать громадянам, які кореспондують обов'язкам усіх інших осіб щодо утримання від порушення цих прав, та, зокрема, обов'язку держави щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу (ст. 16 Конституції України).

Можна також констатувати, що зміст даного права має тенденцію до розширення, оскільки з розвитком законодавства, приведенням його у відповідність до міжнародних стандартів виникають нові юридичні можливості громадян реалізовувати свої екологічні інтереси.

Список використаних джерел:

1. Шемшученко Ю. С. Человек и его право на безопасную (здоровую) окружающую среду / Ю. С. Шемшученко // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 120-125.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
4. Фролов М. О. Екологічний ризик у регулятивних правовідносинах екологічної безпеки / М. О. Фролов // Право України. – 2000. – № 9. – С. 94-98.
5. Карташкин В. А. Права человека и идеологическая борьба на международной арене / В. А. Карташкин // Советское государство и право. – 1987. – № 1. – С. 125-127.
6. Словник української мови / Упорядник Б. Грінченко: У 4 т. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 4. – 596 с.
7. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 332с.
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
9. Третьякова А. А. Понятие экологических прав граждан по законодательству стран-членов Европейского Союза / А. А. Третьякова // Экологическое право. – 2002. – № 1. – С. 51-57.
10. Конституции государств Европы / Под. общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Норма, 2001. – 824 с.
11. Peter-Christoph Storm. Umwelt-Recht Gesetze und Verordnungen zum Schutz der Umwelt. – Berlin. – 1994. – 906 s.
12. Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян України: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Н. Р. Кобецька. – К., 1998. – 16 с.
13. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін. ; За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. – Х. : Право, 2006. – 384 с.
14. Андрейцев В. І. Екологічне право. Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. І. Андрейцев. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
15. Коментар до Конституції України / За ред. В. Ф. Опришко. – 2-ге вид. – К. : Інсти-

тут законодавства Верховної Ради України, 1998. – 420 с.

16. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии / Ю. С. Шемшученко. – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.

17. Арутюнов В. Х. Філософія глобальних проблем сучасності Навчальний посібник / В. Х. Арутюнов, В. М. Свінціцький. – К. : КНЕУ, 2003. – 90 с.

18. Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / С. Г. Грицкевич. – К., 2002. – 120 с.

19. Петров В. В. Экологическое право / В. В. Петров. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 557 с.

20. Вейн Р. Отт, Джон В. Робертс. Повсякденний контакт із токсичними забруднювачами / Вейн Р. Отт, Джон В. Робертс // Світ науки. – 1998. – № 2. – С. 66 – 71.

21. Про загальну безпечність нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 22. – Ст. 145.

22. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – Ст. 98.

23. Про дитяче харчування: Закон України від 14.09.2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 44. – Ст. 433.

24. Бредіхіна В. Л. Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / В. Л. Бредіхіна. – Х., 2005. – 190 с.

